УДК 94(477) «1914/1917»

Т. Ю. Герасимов

«ХЛІБНЕ ПИТАННЯ» В МІСТАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДОБИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914 – 1917 РР.)

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,

вул. Острозького, 32, Вінниця, Вінницька обл., 21000, Україна

Герасимов Тимофій Юрійович, к .і. н., докторант кафедри історії та культури України, e-mail: timger84@gmail.com

У статті висвітлено виникнення та загострення постачання хліба до міст Правобережної України в роки Першої світової війни та їхній вплив на повсякденне життя городян. Встановлено, що протягом першого воєнного року в регіоні точилася запекла боротьба між органами місцевого самоврядування та хліботоргівцями щодо визначення фіксованої ціни на хліб. Друга сторона всіляко намагалася обійти визначені правила торгівлі хлібом, свавільно підвищуючи на нього ціни та вдаючись до зниження його якості. З'ясовано, що «хлібне питання» різко загострилося в 1916 р. у зв'язку із колапсом транспортної системи, внаслідок чого підвіз хліба до міст відбувалося з перебоями, спричинивши тим самим масові зловживання на хлібному ринку та введення карткової системи.

Ключові слова: хліб; міста; Перша світова війна; повсякденність; Правобережна Україна.

Т. Ю. Герасимов

«ХЛЕБНЫЙ ВОПРОС» В ГОРОДАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ ВРЕМЁН ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (1914 – 1917 ГГ.)

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского

ул. Островского, 32, Винница, Винницкая обл., 21000, Украина

Герасимов Т. Ю., к. и. н., докторант кафедры истории и культуры Украины , timger84@gmail.com

В статье освещены возникновение и обострение поставок хлеба в города Правобережной Украины в годы Первой мировой войны и их влияние на повседневную жизнь горожан. Установлено, что в течение первого военного года в регионе шла ожесточенная борьба между органами местного самоуправления и хлеботорговцами по определению фиксированной цены на хлеб. Вторая сторона всячески пыталась обойти обозначенные правила торговли хлебом, произвольно повышая на него цены и прибегая к снижению его качества. Выяснено, что «хлебный вопрос» резко обострился в 1916 г. в связи с коллапсом транспортной системы, в результате чего подвоз хлеба в города происходил с перебоями, вызвав тем самым массовые злоупотребления на хлебном рынке и введение карточной системы.

Ключевые слова: хлеб; города; Первая мировая война; повседневность; Правобережная Украина.

T. Yu. Gerasymov

«BREAD QUESTION» IN THE TOWNS OF THE RIGHT-BANK UKRAINE DURING THE FIRST WORLD WAR (1914 – 1917)

Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynskiy

Ostrovkjgo St., 32, Vinnytsia, 21000, Ukraine

Gerasimov T. Yu., a candidate of historic sciences, a doctoral student of History and culture of Ukraine department, timger84@gmail.com

The bread supply beginning and worsening to the Right-Bank Ukraine towns during the First World War and the influence on daily-life of townspeople are elucidated in the article. It's established that during the first war year a great struggle between local self-government organs and corn-merchants in the region took place as for fixed price bread determination. We see that the armed conflict coursed considerable changes at the bread market. The producers and representatives of trade circles tried in any way to avoid the determined rules of bread trade, increasing willfully prices and decreasing its quality. Sometimes they used to stop bread production baking making deficit in the towns. It's elucidated that "bread question" in the Right-Bank Ukraine was sharply intensified in 1916 because of transport system collapse, that's why the bread supply to the towns was irregular. Besides, the fixed bread prices made by the state didn't satisfy landowners and corn produces that coursed the suggestion of the bread market., mass abuses from officials and speculators. All this was the reason of long bread-lines and introduction of bread cards.

Key words: bread; towns; the First World War; daily-life; the Right-Bank Ukraine.

Добре відомо, що хліб завжди займав провідне місце в структурі харчування населення України. Саме тому будь-які коливання на хлібному ринку в нас традиційно сприймаються з підвищеним рівнем чутливості. В періоди найбільших випробувань, що випадають на долю суспільства, з-поміж яких насамперед є війни, від вирішення «хлібного питання», без

жодного перебільшення, залежить існування того чи іншого політичного режиму. Наглядним прикладом цього слугував крах царизму в лютому 1917 р., не зважаючи на те, що він володів колосальними хлібними ресурсами.

В наукових працях, присвячених періоду Першої світової війни, проблемі хлібопостачання міст відведено чимало уваги. Радянські вчені розглядали «хлібне питання» в контексті руйнівного впливу воєнної доби на економіку Російської імперії [1, 2, 3]. Впродовж існування сучасної української державності вітчизняні науковці видали дві фундаментальні праці, в яких детально розкриті труднощі функціонування продовольчої системи на теренах України в 1914 – 1917 рр. Їхніми авторами є О. Реєнт, О. Сердюк [4] та Н. Шапошнікова [5]. Проблему споживання хліба міським населенням у рамках історії повсякденності згадано в роботі О. Вільшанської [6]. У регіональних наукових розвідках постачання хліба до міст у досліджуваний період висвітлено в працях В. Денисюка (Луцьк) [7], В. Купченко (Київ) [8], А. Лисого (Вінниця) [9]. Однак до цього часу загострення «хлібного питання» в містах Правобережної України в повсякденному вимірі залишається малодослідженою проблемою. Тому мета нашої статті полягає в заповненні цієї прогалини. Задля цього ми звернулися до Правобережної преси 1914 – 1917 рр., на сторінках якої досліджувана нами тема посідала одне з чільних місць.

Після початку бойових дій у міському хлібопекарському бізнесі відбувся переворот. Він полягав у масовій утечі з міст турецьких пекарів, які нашвидкуруч розпродавали свої підприємства. До війни вихідці з Туреччини займали вагоме місце на хлібному ринку Правобережжя.

Новими власниками пекарень стали переважно євреї. В Києві з зв'язку з тим виникла нестача робочих рук, вартість яких швидко зростала. Затребувані на ринку праці майстри пекарської справи отримали непогану можливість для заробітку [10, с. 2].

У період найактивнішого впровадження таксування на продовольство (1914 – перша половина 1915 рр.) на місцевому рівні точилися запеклі суперечки щодо визначення цін на хліб. Часто невдоволення пекарями таксою виливалося в припиненні випікання продукту. Так, у лютому 1915 р. у Вінниці, після деякого подорожчання житнього та пшеничного борошна окремі пекарні зупинили роботу. І це при тому, що тоді в місті діяла нова підвищена такса [11, арк. 43]. Того ж місяця мешканці «Польських Фільварок» у Кам'янці-Подільському мусили перебиватися без хліба через небажання продавців ним торгувати за таксованими цінами [12, с. 3]. В квітні кам'янецька поліція оголосила власникам хлібопекарень, щоб ті випікали хліб по суботах, оскільки в місті сильно відчувався його дефіцит. Майже всі приватні та міські хлібні лавки були зачинені. На весь Кам'янець випікав хліб лише один підприємець [13, с. 3]. Не зважаючи на такий завзятий опір торгівців ціновій політиці міської влади, в кінці липня вона зважилася на зниження хлібної такси, чому, звісно, посприяли надзвичайно щедрі жнива. Відтоді ціна одного фунту хліба 1-го сорту становила 5 коп., 2-го – 4 коп., 3-го – 3 коп. [14, с. 2].

Постачання до Києва хліба та інших життєво необхідних продуктів ускладнювалося зростанням його населення та статусом надважливого прифронтового центру, в якому знаходилися багатолюдний гарнізон,

шпиталі та інші військові установи. Місячна потреба міста в пшениці та житі перевищувала 1 млн. пудів [4, с. 358-359]. Зростаючий ажіотаж на хлібному ринку штовхав деяких торгівців на порушення встановленої такси. В березні 1915 р. серед порушників виявилася лавка на Подолі, що належала гласному міської думи І. Дембіцькому. В ній пуд хліба продавали на 40 коп. дорожче [15, с. 2]. На початку літа, коли в місті став потроху відчуватися борошняний «голод», чорносотенна газета «Киев» вирішила провести своєрідне журналістське розслідування, з метою з'ясування його причин. Цілком прогнозовано результат показав, що у зникненні хліба був винен єврейський націоналізм. «Розвінчання» базувалося на перебуванні всіх 5 київських млинів у власності євреїв, які начебто продавали борошно переважно представникам своєї національності [16, с. 3].

В зв'язку із приготуванням Києва до можливої евакуації місцеві торгові організації утримувалися від великих партій продовольства, побоюючись надмірних фінансових втрат, а міська влада змушена була тримати заготівельні продукти на лівому березі Дніпра, де не було складських приміщень для його зберігання. Запаси хліба ще більше вичерпалися, а ціни на нього стрімко зросли. Все це призвело до масштабної борошняної кризи в серпні 1915 р., яку з величезними зусиллями вдалося зупинити внаслідок прибуття до міста 2 млн. жита і пшениці з інтендантських складів та від уповноважених від Міністерства землеробства. Проте цього вистачило лише до листопада [4, с. 360].

Упродовж 1916 – 1917 рр. загострення «хлібного питання» в містах Правобережної України стане перманентним явищем.

Починаючи з 1916 р. в пресі стали з'являтися чисельні повідомлення про випадки продажу неякісного хліба. В лютому мешканців Кам'янця-Подільського сколихнула новина про знайдення свинцю від кулі в булці, проданій у місцевому буфеті. Хоча кам'янчанам і раніше доводилося знаходити у випічках тарганів, волосся, різне сміття й навіть ґудзики, факт присутності в продукті зазначеного предмету став великою сенсацією. Для здивованих городян це могло слугувати зайвим нагадуванням про те, в який буремний час вони тоді жили [17, с. 4]. Однак на відміну від знаходження кулі в булці в подільському губернському центрі, який неодмінно слід вважати одиничним випадком анекдотичного характеру, поширена на Правобережжі практика торгівлі недопеченим хлібом аж ніяк не була темою для жартів. Із найбільшим розмахом вона відбувалася в Києві. Це пов'язувалося не стільки з низькою якістю борошна, скільки з розрахунком отримати додатковий прибуток від продажу, оскільки такий хліб важив значно більше [18, с. 4].

Аби зупинити хлібний «терор», який київські хліботоргівці чинили над городянами, міська дума вдалася до відкриття в місті муніципальної пекарні. Проте місцеві підприємці одразу сприйняли захід влади як виклик, а тому всіма правдами і кривдами намагалися позбутися небажаної конкуренції. В червні 1916 р. у ЗМІ повідомляли про невідомих зловмисників, які проникали до міської хлібопекарні, підкидаючи в хліб крейду, скло, ганчір'я та інші речі. Зрозуміло, що мета хлібних «диверсантів» полягала в дискредитації в очах населення зазначеного підприємства [19, с. 2].

Влітку та восени 1916 р. становище на хлібному ринку знову погіршилося, оскільки різко зменшилася пропозиція з боку виробників зерна. Встановлені державою тверді ціни на хліб не влаштовували ні землевласників, ні виробників борошна [5, с. 131]. Відтак це давало їм додатковий привід для зловживань, від чого насамперед страждали найбільш соціально незахищені верстви. Саме тому, наприклад, у жовтні в Житомирі фактично зупинилася хліботоргівля, оскільки місцеві мукомели відмовлялися робити борошно за твердими цінами. З усіх боків посипалися справедливі нарікання. Зокрема, під час обговорення тієї ситуації на засіданні міської думи гласний С. Слоницький висловився: «Наші герої в окопах проливають свою кров, а «герої» тилу п'ють нашу кров» [20, с. 5]. Тимчасове покращення з торгівлею хлібом у місті відбулося після відкриття в листопаді кількох міських булочних, де булки випікали двічі на день. Серед покупців вони розходилися дуже швидко. Проте поширення цієї мереж гальмувала нестача робочих рук у Житомирі [21, с. 5]. Вже в лютому 1917 р. у місті не було ні хліба, ні булок. Винуватцями того знову виступили мукомели, які не продавали борошно, тому що придбали зерно в перекупників за цінами, вищими за тверді [22, с. 3]. Коли наприкінці місяця хліб з'явився в невеликій кількості, по нього вистроювалися довжелезні черги, стояти в яких доводилося на 20-ти градусному морозі [23, с. 3].

По мірі загострення продовольчої кризи впроваджувалася карткова система на найважливіші товари, зокрема й на хліб. У Волинській губернії рішення про впровадження хлібних карток у Житомирі, Рівному, Луцьку, Кременці, Дубно та Овручі було прийнято 27 лютого 1917 р. на засіданні

губернської наради з продовольчої справи під головуванням губернатора П. Скаржинського. Крім того, постановили випікати хліб лише одного сорту – 85 % пшеничного борошна [24, с. 3]. Тоді ж були заплановані хлібні картки в таких великих містах, як Бердичів (норма 3 фунти на тиждень) [25, с. 4] та Київ (норма 1,5 фунта на день) [26, с. 2]. При цьому, в останньому спостерігався масовий вивіз пшеничного та житнього борошна на возах. Очевидно, це робилося під впливом чуток про введення карток на хліб, а тому його намагалися продати якомога швидше в інших місцях. За хлібними «караванами» спостерігали з неприхованою люттю тисячі киян, що в ті морозні лютневі дні тулилися в чергах за хлібом [27, с. 2; 28, с. 2]. Водночас міський продовольчий відділ підвищив ціни на продукт: 1 фунт чорного – до 8 коп., білого – до 12 коп. Таким чином, хліб подорожчав на 1 і 2 коп. відповідно [29, с. 2]. Сама ж реалізація хлібної карткової системи на Правобережній Україні здебільшого відбулася після повалення царського режиму.

Отже, Перша світова війна спровокувала різке погіршення постачання хліба до міст Правобережної України. Колапс транспортної системи, що катастрофічним чином позначився на підвозі продукту, призвів до підвищення на нього цін і впровадження карткової системи. Вагому роль у цьому відіграв також спекулятивний чинник, котрий спричинив системні зловживання на хлібному ринку. Все це лягало важким тягарем на плечі пересічних городян, завдаючи їм матеріального та психологічного удару.

Безперечно, самим лише «хлібним питанням» продовольчі проблеми міст Правобережної України в роки Першої світової війни не

обмежувалися. В суворих повсякденних реаліях перед їхніми мешканцями поставала необхідність забезпеченням себе такими життєво важливими продуктами, як, наприклад, цукор та м'ясо, а також низкою предметів для щоденного господарського вжитку. Наскільки їм це було важко зробити – мають показати подальші наукові дослідження.

Список літератури та джерел

1. Анфимов А. М. Российская деревня в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917 г.). / А. М. Анфимов. – М., 1962.

2. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР. Т. 2 / Лященко П. И. – М.: Госполитиздат, 1952. – 735 с.

3. Сидоров А. Л. Экономическое положение России в годы Первой мировой войны / А. Л. Сидоров. – М.: Наука, 1973. – 656 с.

4. Реєнт О. Перша світова війна і Україна / О. Реєнт, О. Сердюк – К., 2004. – 480 с.

5. Шапошнікова Н. О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 р.) / Н.О. Шапошнікова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 174 с.

6. Вільшанська О. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О. Вільшанська // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 56–70.

7. Денисюк В. Місцеве самоуправління в Луцьку під час Першої світової війни / В. Денисюк // Щит і меч землі Дубенської: воєнна історія краю : матеріали міжнар. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 500-річчю Оршанської битви, 100-річчю від початку І-ої світової війни та 70-ій річниці визволення України від німецько-фашистських загарбників / Управл.

культ. і туризму Рівнен. обл. держ. адмін., Держ. іст.-культ. заповід. у м. Дубно. – Дубно, 2014. – С. 128–136.

8. Купченко В. П. Київ у Першій світовій війні (за документами Державного архіву міста Києва) / В. П. Купченко, Ж. І. Серга // Архіви України. – 2014. – № 4–5. – С. 24–34.

9. Лисий А. К. Повітове місто Поділля в буремні 1914 – 1917 рр. / А. К. Лисий // Народи світу і велика війна 1914 – 1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3 – 4 квітня 2015 р.. – Вінниця, ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С. 244–253.

10. «Благополучие» // Южная копейка. – 1914. – 29 ноября. – С. 2.

11. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 409. – Оп. 1. – Спр. 193. – 378 арк.

12. Вчера и третьего дня… // Подолянин. – 1915. – 21 января. – С. 3.

13. Чинами полиции предписано… // Подолянин. – 1915. – 5 апреля. – С. 3.

14. Каменецкая городская управа… // Юго-Западный край. – 1915. – 11 июля. – С. 2.

15. Летучие заметки // Южная копейка. – 1915. – 7 марта. – С. 2.

16. Мучной вопрос в Киеве // Киев. – 1915. – 26 мая. – С. 3.

17. Г. Рой / Воскресные рифмы // Подолянин. – 1916. – 14 февраля. – С. 4.

18. Недоброкачественный хлеб // Киев. – 1916. – 31 июля. – С. 4.

19. Л. Заволода / «Неизвестные злоумышленники» // Южная копейка. – 1916. – 31 мая. – С. 2.

20. Мучной кризис в Житомире // Жизнь Волыни. – 1916. – 27 октября. – С. 5.

21. В городских булочних // Жизнь Волыни. – 1916. – 6 ноября. – С. 5.

22. Недостаток булок и хлеба // Жизнь Волыни. – 1917. – 26 января. – С. 3.

23. В очередях // Жизнь Волыни. – 1917. – 14 февраля. – С. 3.

24. Введение карточной системи на хлеб в Житомире, Ровно, Луцке, Кременце, Дубно и Овруче // Жизнь Волыни. – 1917. – 15 февраля. – С. 3.

25. Отпуск муки по карточкам // Южное слово. – 1917. – 22 февраля. – С. 4.

26. Хлебные карточки и городское самоуправление // Южная копейка. – 1917. – 24 февраля. – С. 2.

27. В чём дело? // Южная копейка. – 1917. – 8 февраля. – С. 2.

28. Вывоз муки из Киева // Киевская мысль. – 1917. – 16 февраля. – С. 2.

29. Повышение цен на хлеб // Южная копейка. – 1917. – 10 февраля. – С. 2.

REFERENCES

1. ANFIMOV, A. (1962) *Rossijskaja derevnja v gody Pervoj mirovoj vojny (1914 – fevral' 1917 g.) – Russian village during the First World War (1914 – February 1917).* Moscow (in Russian).

2. LJASHHENKO, P. (1952) *Istorija narodnogo hozjajstva SSSR. T. 2 – The history of economy of the USSR. Volume. 2.* Moscow: Gospolitizdat (in Russian).

3. SIDOROV, A. (1973) *Ekonomicheskoe polozhenie Rossii v godyi Pervoy mirovoy voynyi – The economic condition of Russia during the First World War*. Moscow: Nauka (in Russian).

4. REYENT, O. (2004) *Persha svitova viyna i Ukrayina – The First World War and Ukraine.* Kyiv: Geneza (in Ukrainian).

5. SHAPOSHNIKOVA, N. O. (2002) *Prodovol'che stanovyshche v Ukrayini v roky Pershoyi svitovoyi viyny (lypen' 1914 – lyutyy 1917 r.) – Foodstuffs*

condition in Ukraine during the First World War. K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny (in Ukrainian).

6. VIL'SHANS'KA, O. (2004) Povsyakdenne zhyttya naselennya Ukrayiny pid chas Pershoyi svitovoyi viyny – Daily life of the population in Ukraine during the First World War. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal – The Ukrainian historic journal. 4.* – p. 56–70 (in Ukrainian).

7. Denysyuk V. DENYSYUK, V (2014) Mistseve samoupravlinnya v Luts'ku pid chas Pershoyi svitovoyi viyny – Local Government in Luts'k during the First World War. – *Shchyt i mech zemli Dubens'koyi: voyenna istoriya krayu Dubno – Shield and sword of the Dubno land: the military history of the Dubno region*. – p. 128–136 (in Ukrainian).

8. KUPCHENKO, V. (2014) Kyyiv u Pershiy svitoviy viyni (za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu mista Kyyeva) – Kyiv during the First World War (in documents of the State Archive of Kyiv). – *Arkhivy Ukrayiny – The Archives of Ukraine. 4–5*. – p. 24–34 (in Ukrainian).

9. LYSYY, A. (2015) Povitove misto Podillya v buremni 1914 – 1917 rr. – The county town of Podillya in the stormy 1914 – 1917. – *Narody svitu i velyka viyna 1914 – 1918 rr. – The peoples of the world and the Great War 1914 – 1918*. – p. 244–253.

10. *Juzhnaja kopejka – The southen copeck* (1914) «Blagopoluchie». – «Wellbeing», 29 November, p. 2.

11. *A prescription of Internal Affairs Ministry, the journal of city councils and the correspondence from the governor to fix prices on essential goods (October 20, 1914 – February 23, 1917).* Fund 409. Description 1. Case 23. Derzhavnyy arkhiv Khmel'nyts'koyi oblasti. – Khmel'nyts'koyi Oblast State Archives.

12. *Podoljanin – A resident of Podolia* (1915) Vchera i tret'ego dnja… – Yesterday and on the third day…, 21 January, p. 3.

13. *Podoljanin – A resident of Podolia* (1915) Chinami policii predpisano… – The police ranks are prescribed…, 5 April, p. 3.

14. *The Southwestern land – Jugo-Zapadnyj kraj* (1915) Kameneckaja gorodskaja uprava… – Kamenetz town council…, 11 July, p. 2.

15. *Juzhnaja kopejka – The southen copeck* (1915) Letuchie zametki – The flying notes, 7 March, p. 2.

16. *Kiev – Kyiv* (1915) Muchnoj vopros v Kieve – The flour question in Kyiv, 26 May, p. 3.

17. *Podoljanin – A resident of Podolia* (1916) Voskresnye rifmy –Sunday rhymes, 14 February, p. 4.

18. *Kiev – Kyiv* (1915) Nedobrokachestvennyj hleb – Substandard bread, 31 July, p. 4.

19. *Juzhnaja kopejka – The southen copeck* (1916) «Neizvestnye zloumyshlenniki» – «Unknown criminals», 31 May, p. 2.

20. *Zhizn' Volyni – The life in Volyn* (1916) Muchnoj krizis v Zhitomire – Flour crisis in Zhitomir, 27 October, p. 5.

21. *Zhizn' Volyni – The life in Volyn* (1916) V gorodskih bulochnih – In urban bakeries, 6 November, p. 5.

22. *Zhizn' Volyni – The life in Volyn* (1917) Nedostatok bulok i hleba – The lack of bread and rolls, 26 January, p. 3.

23. *Zhizn' Volyni – The life in Volyn* (1917) V ocheredjah – In tqueues,14 February, p. 3.

24. *Zhizn' Volyni – The life in Volyn* (1917) Vvedenie kartochnoj sistemi na hleb v Zhitomire, Rovno, Lucke, Kremence, Dubno i Ovruche – The introduction of bread ration in Zhytomyr, Rivne, Lutsk, Kremenets, Dubno and Ovruch, 15 February, p. 3.

25. *Juzhnoe slovo – The southern word* (1917) Otpusk muki po kartochkam – Flour sale according cards, 22 February, p. 4.

26. *Juzhnaja kopejka – The southen copeck* (1917) Hlebnye kartochki i gorodskoe samoupravlenie – Bread cards and municipality, 24 February, p. 2.

27. *Juzhnaja kopejka – The southen copeck* (1917) V chjom delo? – Whats the matter?, 8 February p. 2.

28. *Kievskaja mysl' – The Kyivan thought (1917)* Vyvoz muki iz Kieva – Export of flour from Kyiv, 16 February, p. 2.

29. *Juzhnaja kopejka – The southen copeck* (1917) Povyshenie cen na hleb – Brad price increasing, 10 February, p. 2.